

İSLÂM'DA HARB SANATI*

V.J. Parry

Hız Muhammed'in h. 11 (m. 632)'de ölümünü takip eden yirmi yıl içinde Arablar Suriye, Mısır, Irak, İran'ı ve Arabistan'ın önemli bir kısmını kapsayan büyük bir imparatorluk meydana getirdiler. Ecnadin (h. 13/m. 634), Yermuk (h. 15/m. 636) ve Ayn Şems, yani Heliopolis'deki (h. 19/m. 64) savaşlar, Bizanslılar'a Suriye ve Mısır'ın kat'i kaybını önceden belli etmişti; el-Kâdısiyye, Celûlâ' (h. 16/m. 637) ve Nihâvend (h. 20/m. 641) muharebeleri ise Sasanî Irak ve İran'ı müslüman kontrolüne sokan dönüm noktalarını teşkil etmişti. Bu, âni, hayret verici ve devamlı bir fetih hareketiydi.

Arablar'ın muvaffakiyeti, biraz da, feth edilen bölgelerde o zaman hüküm süren şartlara atfedilmelidir. Arab hücumundan az önce, Bizans ve İran hemen hemen bir yüzyıldan fazla süren ve mâlî kaynaklarını tüketen uzun bir savaşın sonuna gelmişlerdi. Bu devletlerden hiç birisi dışardan gelecek yeni ve korkunç bir tehdidi karşılayacak durumda değildi. Siyâsî, dînî ve mâlî bakımlardan hoşnutsuzluk, Bizans idaresini Suriye ve Mısır halkları nezdinde istenmiyen idare durumuna getirmişti. Menşei itibarıyla Sâmi kavimlerden olan halklar, Bizans'daki efendilerinden ziyâde, Arablar'a yakınlık duyuyorlardı. Irak'ta da, yine aynı şartların yarattığı hoşnutsuzluk içinde ve yabancı olan İran hâkimiyetine pek meyil göstermeyen Sâmi menşeli bir nüfus vardı. Böylece, Münbit Hilâl'i oluşturan ülkeler boyunca Arablar, ülkelerinde mütecâviz durumda olanlara karşı mukavim, fakat islâmın davasında yardımcı büyük bir yerli halk kitlesiyle birlikte savaşırlar.

* Ölüm tarihi 13 Ocak 1974'e kadar Londra Üniversitesi'nde Osmanlı tarihi dersleri vermiş olan V.J. Parry'nin bu makalesi, *The Cambridge History of Islam* (nşr. P.M. Holt, Ann K.S. Lambton, B. Lewis) cilt II (1970), s. 824-850'den E. Merçil ve S. Özbaran tarafından türkçeye çevrilmiştir. Dergimiz yayın kuralı, bize bu tercüme iznini veren Cambridge University Press ilgililerine teşekkür eder.

Fetih seferlerindeki büyük etken, bir çöl muhitinde doğup yetişen Arab savaşçılarınun bedeni dayanıklılığı, müslümân oluşlarının verdiği yüksek maneviyat ve savaş meydanında devamlı ve dikkate şayan başarının yarattığı itimat idi. Şüphesiz, Suriye'ye yakın yaşayan kabileler mensupları Bizans'da uygulanan savaş usûlünden bir dereceye kadar haberdâr idiler. Öte yandan, Irak'ın batı hudutlarında sâkin olan kabileler, İran'da kullanılan savaş metodlarına biraz alışmış olmalıydılar. Ancak, bu kabil kaçınılmaz tesirlerin getirdiği değişikliklerle bile pek çok Arab savaşçısının tatbik ettiği harb usûlü hâlâ mâsumane nitelikteydi; onlar ne inkişâf etmiş bir harb teşkilâtına, ne ileri bir sevk ve idareye ve ne de Bizans ve Sasanî ordularında kullanılan silâhlar seviyesinde bir donatıma sahibtiler. Hareketlerinde çevik olan, icabında yaya da döğüşebilen develere binmiş Arablar âni manevra ve düşmanlarını devamlı saldırılara maruz bırakma sanatlarında üstündüler. Savaş meydanında çeşitli kabileye mensup unsurlar çok kere saflar hâlinde ve müstakil birlikler olarak döğüştiler. Genellikle tatbik edilen usûl öncülerin tekrar tekrar saldırısı, çekilme ve yeniden ilerleme idi. Önce mızrak ve harbe ile saldırılır, sonra da yakın döğüşte birliklerde esas silâh rolünü kılıç oynardı. Fetih seferleri gerçekte, anormal yükseklikleri olan ve normalin üstünde bir orduyla hareket edebilen çöl çete harbini temsil ediyordu - Bu, Mekke ve Medine'deki İslâm idaresinde, Arabistan'da göçebelere harb usûlünü uygulayan birçok küçük zümrelere oranla sayıca çok üstün Arab kabilelerini biraraya getiren bir mekanizma olarak işledi.

İslâm bayrağı altında yeni bir imparatorluk kurmak için Necd'den çıkan savaşçılar kendilerini mecburen vatanlarından ayrılmış buldular. Kazanılan muvaffakiyet ile birlikte İslâm ordusu feth edilen bölgeler içinde işgal kuvvetleri durumuna geldi. Bu kuvvetler, Irak'daki Kûfe ve Basra veya Mısır'daki Fustât gibi, süratle büyüyüp ordugâh şehirleri haline gelen askerî mahallere yerleştiler. Böylece, İslâm İmparatorluğu'nda hâkim bir savaşçı kastını teşkil eden Araplar, imparatorluk içinde sahip oldukları prestij ve ganâimin verdiği rahatlık içinde âile efradı ile birlikte yaşadılar.

Geçimlerini umûmiyetle iki yoldan tedârik ederlerdi: savaşta elde edilen mal (fetih dalgası devam ettiği müddetçe kesilmeksizin gelen zengin bir mükâfat olan *ganime*) ve inançta İslâm ve soyda Arab olan faal askerlere, devletin iradlarından ödenen tahsisat ('*atâ*'). Şüphesiz, yüksek rütbeliler daha fazla kazandırlarsa da, bu askerlerden çoğu Emevîler zamanında (h. 41-132/m. 661-750) yılda belki 500 veya hattâ 1000 dirheme ulaşan 'a t â' alıyorlardı. İslâm idaresinin ilk yüzyılı içinde hizmet eden Arab kuvvetleri-

nin gücü hakkında elimizde vâzih bir rakkam yoktur. Halife I. Ömer zamanında (h. 13-23/m. 634-644) toplam 50.000 ve Emevî Devleti'nin altın devrinde (tah. h. 81/m. 700) 100.000 kişi olduğu ileri sürülmüştür. Tabii ki, bu rakkamlar tahminden başka birşey değildir, ancak böyle asgarî bir tahmin bile, '*atâ*'nın merkezi hükümetin mâlî durumu üzerinde ağır bir yük olduğunu göstermektedir.

Bu yük, fetih dalgasının yavaşlaması ve savaş ganimetlerinin azalması ile ağırlaşmaya başlamıştı. Eskisine nazaran daha muğlak olan ve merkezden uzak cephelerde yapılan harpler artık fazla masraflı oluyordu. Diğer önemli bir husus da imparatorluğa tâbi halklar arasında İslâmın süratle yayılması idi. İslâmiyeti kabul edenlerden *mevâlî* olarak bilinen gurup, İslâm ordularını teşkil eden Arab kabileleri yanında mahmî durumunda bulunuyorlar ve onların yanında yardımcı kuvvetler olarak savaşıyorlardı; fakat tahsisatları ve savaş ganimetlerinden hisselerine düşen pay Arablar'ınkinden daha azdı. *Mevâlî*, müslümanlar olarak, dinî ve sosyal yönden olduğu kadar, mâlî ve ekonomik bakımdan da Arablar ile aynı seviyeye gelmek istiyorlardı. Böyle bir iddiâ, fülüyat sahasına konduğu taktirde imparatorluk içindeki Arab savaşçılarınun hâkimiyetini mecburen zayıflatacaktı.

İhtida eden ve menşee bakımından Arab olmayan müslüman askerlerin İslâm ordularındaki rolleri Emevî idaresi sırasında arttı. Emevî Devleti için önemli olan yer kuzey-doğu İran ve Türkistan'ın çoğunu içine alan geniş bir eyâlet olan Horasan'dı. Burada, Orta Asya'nın batı topraklarında sâkin göçebelere karşı kendilerini uzun müddet müdafaa etmeye alışmış cenkçi bir hudud halkı büyük ölçüde İslâm tarafına geçmişler ve *mevâlî* olarak, bu sahada yerleştirilen Arab orduları hizmetine katılmışlardı. İran'da Horasan ve diğer bölgelerden olanlar, İran menşeli oluşlarının, geçmişteki imparatorluklarının ve Arablar üzerindeki kültür bakımından üstünlüklerinin şuurunda, Arab savaşçıların kendilerini hakir görme temâyüllerine karşı artık dayanamaz olmuşlardı. İstikbâl için önemli olan diğer bir olay da, Emevî idaresinin son yıllarında Arab savaşçı kastı içinde chemmiyeti hâiz kabileler arasında nükseden kan davalarının Horasan'da kendine özgü şiddetle ortaya çıkmasıydı. Bu, *Mevâlî*'nin şikâyeti mücbib durumları ile birlikte tahribkâr kimselere, Emevîler'e karşı propaganda yapmak için uygun bir ortam meydana getirdi ve hakikaten de h. 132 (m. 750)'deki büyük ihtilâlde Emevî Hânedanı'nı yıkan ve halifelîğe el-'Abbâs Hânedanı'nı yükselten ordular Horasan'dan gelmişti.

Hicrî 132 (m. 750)'deki olaylar Arabları İslâm ordularında önemli bir faktör olmaktan hemen bertaraf etmedi, gerçekten Emevîler'in düşmesine sebep olan Horasan kuvvetleri arasında İran menşeli olanlar kadar, pek çok Arab askerleri de vardı. Bu da bir gerçektir ki, müteâkib yüz sene, Abbâsî ordularında hizmet eden Arablar'ın sayısında tedricî bir azalmaya ve aynı zamanda 'atâ' ödemelerinde mâlî sebeblere dahi dayanmayan, artan bir tahdide şahit oldu.

Hicrî 132 (m. 750)'den sonra Horasanlılar aşağı-yukarı iki nesil boyunca Abbâsî ordularının tam nüvesini teşkil ettiler, merkezî hükümetten ücret ve maişet alan muntazam, âdetâ profesyonel, kuvvetler durumunda idiler. Horasandaki eski çevrelerinden ayrılmak ve Irak'daki yeni muhitlerine süratle uymak, kısacası, hepsinden önemli olarak görünüş ve sadakatte imparatorluğun başşehri Bağdad'ın hüviyetine bürünmek onların kaderi idi.

Olayların bu şekli Abbâsî Halifesi Hârûn el-Reşid'in (h. 170-93/m. 786-809) oğulları, yani Halife el-Emin (h. 193-8/m. 809-13) ve müteâkib Halife el-Me'mûn (h. 198-218/m. 813-833) arasındaki iç savaş sırasında değişti. Kardeşine gâlip gelen el-Me'mûn Horasan ve civarındaki ülkelerden kendisini tahta çıkartan kuvvetler topladı. Hakikatte bu iç savaş, el-Me'mûn idaresindeki 'Yeni Horasanlılar'ın, h. 132 (m. 750)'deki 'Eski Horasanlılar'a, daha doğrusu Abbâsî idaresinin seçkin askerleri olarak uzun süreden beri Bağdad'da yerleşik kendi ahfadına karşı bir mücadelesi idi. El-Me'mûn'un ordularındaki Arab unsurlar hakkında kaynaklarda çok az bahis vardır. Hakikatte, bu Arap unsurların sayıları Me'mûn zamanında azalmakta ve halefi el-Mu'tasım devrinde (h. 218-27/m. 833-42) ise büsbütün yok olmaktadır. Bundan sonra Arab savaşçılar nâdiren askerî sahada önemli derecede rol oynayacaklar ve yalnızca tahdîd edilmiş bir saha içinde, söz gelişi, hicrî dördüncü/m. onuncu ve beşinci/onbirinci yüzyıllarda ikbâl devirlerini yaşayan ikisi de Arab menşeli olan mahallî Hamdanî ve Mirdâsî hanedanların bulunduğu Suriye ve el-Cezîre'de faaliyet göstereceklerdi.

Abbâsî Halifeliği çökmeye yüz tutunca Müslüman imparatorluğunda savaş için her birinin ayrı teşkilâtı olan yeni rejimler kendini göstermeye başladı. Özellikle ırk bakımından çeşitlilik gösteren müslüman ordularının terkihi, şimdi öncekinden çok daha değişik oluyordu. Bunun iyi bir örneği Mısır Fatimî Halifeliğinde (h. 356-597/m. 969-1171) görülebilir. Fatimîler'in hizmetinde, Magrib'den Berberî kabileler mensubları, ayrıca Türk alayları, Sudan'dan zenci askerler ve sayıca az da olsa, Balkan ülkelerinden İslav ve Küçük Asya'dan Ermeni birlikleri vardı. Menşeyi, dil ve savaş tekniğindeki

kaabiliyet farkları dolayısıyla, bu tür ordulara asker toplama meselesinde görülen ciddi tehlike, menşeyi itibariyle farklı guruplar arasında şiddetli çekişmelere vesile olmasındı. Türkler ve Sudanlılar arasındaki rekâbetin sebebi olduğu, h. 452-70 (m. 1060-77) yıllarında Mısır'ı tâciz edip karışık bir durum yaratan 'buhranlı devre'deki bir hâdise buna örnek teşkil eder.

İslâm ordularında bulunan çeşitli milletlerden hiçbiri, nüfûz bakımından Müslüman dünyasının üstün savaşçı ırkı olarak takdir edilen Türkler'e fâik olmamıştı. Az mikyasta da olsa, ilk Abbâsî Halifeleri zamanında ve belki de daha önceki devrede dahi Türkler'den asker toplanmıştı. El-Me'mûn'un 'Yeni Horasanlıları' arasında Ferâğina (Fergâna) ve yine Buhâralı ve Hârezmlî olarak tasvir edilen, kısaca, Horasan ve Mâverâünnehr'in doğu sahalarından celb edilmiş askerler vardı. «Yeni Horasanlılar» arasında Etrâk, yâni Türkler de bulunuyordu. El-Me'mûn'un kardeşi el-Mu'tasım'ın devri Türk askerlerinin sayısında büyük bir artışa sahne oldu. Türkler'in bu akışı önceleri imparatorluğun kuzey-doğu hududlarına yakın bölgelerden gelmiş olmalıdır. Mamafih zamanla Mâverâünnehr'de Müslümân nüfûzunun sağlamlaşması sonucu olarak hudud bölgelerinin ötesindeki bozkır ülkelerden yeni asker celb etmek mümkün oldu - Yâni savaş ve ticaret vasıtası esir olarak ele geçirilen Türk çocukları müslüman yapıldı, köle askerler (*memlûkler*) olarak yetiştirildi ve sonra da halifeliğin ve şimdi Abbâsî bölgeleri içinde doğan mahallî hanedanların diğer bir ifâde ile, Mısır ve Suriye'deki Tulunîler'in (h. 254-92/m. 868-905) veya İran ve Mâverâünnehr'deki Sâmânîler'in (h. 261-389/m. 874-999) muntazam ücretli askerleri olmak üzere âzâd edildiler. Artık bundan sonra Türkler'in asker olarak şöret ve üstünlüğü İslâm topraklarında cihân şümûl olacaktır.

Büyük fetihler zamanında Arabları muvaffakiyete götüren savaş usûlü, çabucak Bizans ve İran ananelerinden alınan usûller ile âdetâ değiştirilmişti. Müslüman idaresinin ilk iki yüzyılında görülen askere kaydetme metoduındaki değişikliklerle de bu durum daha da ileriye gitmişti. Arab savaşçılar esas silâh olarak kargı (*harbe*) ve mızrak (*rumh*), yakın dövüş için de kılıç (*seyf*) kullandılar. Yay (*kavs*) da onlarca bilinmekteydi; ancak Müslümân dünyasında bu silâhın kullanılmasında üstün mahâret, İranlılar'la ve hepsinden ziyade, atlarını sürdükleri sırada oklarını bir dolu gibi yağdırmaya muktedir okçular olan Türkler ile temas yapılana kadar pek bilinmiyordu. Abbâsî halifeliğinin ordusunda tatar-yayı da kullanıldı. Müdâfaa vasıtası olarak burada kalkan (*daraka*), göğüs zırhı (*tarika*), zırh (*dir*) ve miğfer (*hûda*) zikr edilmelidir.

Seferi idare etmekte olan kumandana *emir* ünvanı verilmişti; sonra Abbâsîler'in idaresinde *emir el-ümerâ* ifadesi *emirlerin* başı manasına kullanılmaya başlandı. Savaş alanına gönderilen kuvvetler, ordunun çeşitli saflarını oluşturan kabilevi sadâkat veya etnik menşee, bir kumandana bağlılık veya savaştaki teknik icraat itibarıyla müstakil birliklerden teşkil edilebiliyordu. Her bir kıta ayrı bir bayrak (tekil, *râya*) taşıyor ve bazen de özel şekilde giyinirdi. Ordu kumandanının, çadırın yakınına yerleştirilmiş özel bir sancağı (*livâ*) vardı. Yürüyüşte birliklerin tertibi *hamîs* olarak bilinen yani bir öncü (*mukaddema*), bir merkez (*kalb*), bir sağ kanat (*meymene*), bir sol kanat (*meysere*) ve bir artçı (*sâka*)dan meydana gelen beşli bir düzen içinde idi. *Hamîs*, arazi güçlüklerini altetmek veya düşman harekâtını karşılamak için vaziyete göre ayarlanarak uygulanmak istenilen bir nazariye idi.

Yürüyüş yavaş yapılabilirdi; zira bu, yaya askerlerin süratine, yiyecek levâzımı olarak götürülen sürüler ve sığırlara ve çadır, eşya ve harb mühimmâtı yüklenmiş develer, eşekler ve katırların hızına bağlıydı. Savaş alanında uygun ordugâh seçmek için büyük ihtimam gösterilirdi. Bu seçimde bilhassa önemli olan, her mevziin müdafaa imkânlarının ve suya yakınlığının ve hayvanlar için otlağının bulunmasıydı. Bu konaklama uzun sürdüğünde ordugâh bir hendek ile çevrilirdi. Çok kere beşli düzen ordugâh içinde de devam ettirilirdi: birlikleri birbirinden ayıran geniş sahalar vardı ve baş kumandan merkezde bulunurdu. Yaz günlerinde askerler umûmiyetle çadır (*hayme*) larda, kışın ise, bazen ağaçtan yapılmış muhkem yerlerde kalırlardı.

Savaş düzenine gelince, öncü ve artçı kuvvetler esas kuvvetler ile birleşir, asıl savaş hattı kuvvetli bir merkez ve iki kanat ihtivâ ederdi. Zaman zaman askerler küçük takımlar veya bölük (*kerdûs*)ler hâlinde sıralanırlardı. Aksi hâlde, ekseriya sayıca üç olan sınıflar birbiri arkasında döğüşürlerdi. Bu sınıflardan birincisinde okçular ve tatar-yaycıları bulunurdu, ikincisi mızrak, kılıç ve kalkanlar ile silahlanmış piyadeden oluşur ve üçüncüsünü de ağır süvârî teşkil ederdi. Savaşta merkezde kumandanın bayrağı bulunurdu. Esasında savaş, icabında pek çok defa tekrarlanan bir süvârî hücumu idi. Okçulara uzak mesafede düşman taarruzunu bozmak görevi düşmekteydi. İhtiyaç halinde de piyâdeler yakın döğüşteki hücumu püskürtmekle görevliyidiler. Süvârî kuvvetleri eğer düşman hattının bir cephesini yarmada başarılı olursa ve aynı zamanda iyi yöneltilmiş ve disiplinli ise o zaman hasmın yan ve arka kuvvetlerine saldırırdı.

Bazen uygulanan usûl de, yürüyüş hâlinde olan düşman hatlarını tuzağa düşürmek veya hemen girilen muharebe ile onları önceden hazırlanmış tuzak bölgelerine çekmek idi. Bu taktikteki büyük avantaj, saf nizâmında hücumla alışmış Arap süvârîleri için pek söz konusu değilse de, âni hücum, yanıltıcı çekilme, kanatlara sızma, her taraftan ok yağdırma ve hücumu süratle tekrarlamada mâhir Türkler içindi.

Bu tür savaş taktiklerinde son söz süvârîninindi. Bununla beraber, zaman zaman yayaların ileri geçtiği de olurdu. Buna iyi bir örnek Hazer Denizî'nin güneyinde dağlık bir bölge olan Deylem askerleriydi. Deylemiler piyâde askeri olarak epeyce şöhret kazanmışlar, üçüncü/m. dokuzuncu ve dördüncü/m. onuncu yüzyıllarda Deylem'den güneye doğru yayılmışlar, İran ve Irak'da Büveyhî idaresinin kurulmasına yol açmışlardı. Deylemli savaşılar diğer Müslüman devletler'in ordularında ücretli asker olarak hizmet etmişlerdi. Zora ve mahrumiyete alışık bir dağ ırkı olan Deylemiler yaya olarak döğüşmüş, özellikle süngüleme ve atma için kısa iki-sivri uçlu hafif kargı *zhupin* ile savaş baltası gibi hususî silahlarını kullanmada büyük maharet göstermişlerdi. Onlara serbestçe manevra fırsatı veren savaş alanındaki serî savaş usûlleri, bir duvar şeklinde, uzun boylu kalkanları ile beraber birbirine bağlanmak ve böylece göğüs göğüse çarpışmaktı. Süvârîlerin hâiz oldukları hareket kabiliyetini bir dereceye kadar kazanmaya çalışan Deylemiler çok kere savaş alanına develer ve katırların üzerinde gelirlerdi. Bu, h. dördüncü/m. onuncu ve beşinci/onbirinci yüzyıllarda Gazne Sultanları'nın saray piyâdeleri arasında uygulanmış bir usûldü.

İslâm adına büyük bir imparatorluk kuran Arablar, muhasara savaşı tekniği hakkında çok az bilgiye sahibtiler. Bununla beraber Müslümanlar'ın Bizans'da ve Sâsânî İran'da kullanılan usûlleri almaları çok sürmedi. Söz konusu teknikteki başarıları zamanla -en azından Ortaçağ İslâm Dünyasında- Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki uzun rekâbet devresinde, bilhassa muhasara savaşının pek önem kazandığı Haçlı seferleri sırasında -en yüksek noktasına erişip mükemmel hâle geldi. Bununla beraber, kuşatma âletleri sayesinde kaydedilen bazı inkişafa rağmen gerçek olan şudur ki, Müslümanlar'ın muhasara tekniği -Hıristiyanlar'da tam müşâhede edileceği üzere- Eski Dünya muhasara taktiğinden farksızdı ve esasta hiçbir değişiklik olmamıştı.

İslâm orduları, bir direğin mihveri etrafında dönmesiyle işleyen veya muvazeneli bir hareketle büyük bir güçle taş fırlatan *mançank* 'tan ve hatların bükülmesi suretiyle güller atan *'arrâda* 'dan bir hayli faydalandılar.

Büyük oklar atan ve işemesi için birkaç adama ihtiyaç gösteren büyük bir yay makinesi olan *Kavs el-Ziyâr* Müslümanlar tarafından belki de h. 597 (m. 1200)'den biraz önce bilinmekteydi. Sık sık kullanılan âletler arasında tahtadan kule (*burc, dabbâba*) ve şâhmerdan (*kebs*: koç başı) da vardı. Ayrıca kaynaklar, Moğollar'ın Müslüman dünyasına çok safhalı bir ok atarı getirdiklerini zikrediyorlar. Kuşatma savaşında bakır borulardan atılan (tekil, *neffâta*) veya kablarda fırlatılan (tekil, *ķârûra*) *nefti* kullanmak için özel askerî kıtalar (*neffâf*) mevcuttu. Mayınlama sanatı (*naķb*) hicrî altıncı/milâdî onikinci ve yedinci/onüçüncü yüzyıllarda yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Önce bir kale duvarına doğru tüneller kazılır, temelleri oyulur ve taş yapıyı desteklemek üzere tahta direkler yerleştirilirdi. Direkler ateş aldıktan sonra duvar zamanla kendi ağırlığı ile çökerdi.

'Abbâsiler'in inkirâz devresi (h. üçüncü-yedinci/dokuzuncu-onüçüncü yüzyıllar), köle olarak toplanıp savaş usûllerince talim gören ve ücretli asker olarak hizmet etmek için âzât edilen *memlûklerin* istihdâmında büyük bir artış gördü. Bunlar süvâri olarak savaşa ağır teçhizât yüküyle giderlerdi; fakat yine de Haçlı seferleri sırasındaki savaşlarda kendileriyle karşılaşan Batı Avrupalı feodal şövalyelerden daha hareketli ve daha hafif idiler. Umûmiyetle İslâm ülkeleri süratli ve dayanıklı fevkalâde atlar yetiştirmektedir, fakat bunlar büyüklük ve kuvvet bakımından Hıristiyan atları ile hiçbir surette mukayese edilemezlerdi. Bu âmil, bir Müslüman askerin savaşta giyeceği zırhın ağırlığını tahdid ettiğinden büyük önemi hâizdi.

Hicrî 458 (m. 1092)'den sonra Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın tetrici dağılması ile bilhassa Irak, el-Cezîre (Mezopotamya) ve Suriye'de her biri kendi 'asker'ine veya *memlûk* askerleri düzenine sahip olan bir takım küçük devletler ortaya çıktı. Güçlü asker beslemek ve herşeyden önce onu mesleğinin zirvesinde tutabilmek' pahalı bir işdi. Devlet 'askerine düzenli ödemeler yapmak ve özel durumlarda, söz gelişi, savaş alanında büyük bir muvaffakiyetten sonra veya bir şehzâdenin tahta çıkması üzerine bağışlanan çeşitli hediyeler vermek zorundaydı. Bir sefer başlangıcında *memlûklere* dağıtılan teçhizât ve erzakın masraflarını büyük ölçüde karşılayan da devlet idi. Kuşatma âletlerinin yapımı, nakliye hayvanlarının satın alımı, erzağın toplanması hep ilâve masraf demektir ve israf derecesinde idi. Orduların masraflarını karşılamada hergün biraz daha müşkülâta uğrayan halifelik hükümeti, Selçuklular'ın doğmasından çok önce ücret ödeme sistemini terk etmek zorunda kalmış ve bunu, verilen bir araziden alınacak vergi gelirleri ile kapatmak yoluna gitmişti. İmparatorluk kuvvetlerinin masrafını karşılama-

ya muvaffak olamayan halifeler bütün eyâletleri, devletin değil de *emirlerin* muayyen bir bölgenin müdafaası için lüzumlu askerleri beslemesi şartıyla, müstakil *emirlere* devretmeye başladılar. Bu usûl imparatorluk içinde mahallî muhtariyetlerin doğmasını oldukça kolaylaştırdı; aynı zamanda *memlûklere* tahsis edilen vergi gelirlerini de sık sık müşahade etmek mümkündü. Bu düzen, sonunda kendisine *iktâ'* karakterini veren uzun bir tekâmül devresi geçirdi. Esir bir asker olarak eğitimini tamamlayıp âzât edilen her bir memlûke tahminî bir değer birimi üzerinden tertib edilen bir 'ibra'ya dayalı yıllık îradın muayyen bir tayini yapılırdı. Nakit olduğu kadar mal olarak da yapılan ödemeleri ihtivâ eden esas gelir *memlûkün* kendisine verilen muayyen topraklardan -yâni bu toprakları sürüp eken ve devlete vergi borcu olan mahallî halkdan- gelmekteydi. Bir *iktâ'* başışı teşkil eden emlâkda mülkiyet hakkı tanınmazdı. *Memlûk* askerî topraktan, sadece tayin edilen îradları almak hakkından faydalandı. O, timârın mahsûlünden, kendisini ehliyetli bir asker olarak muhafaza etmesi gerekli teçhizât (çadırlar, silâhlar, yük hayvanları v.s.) ve kendisiyle savaşa gidecek şahsî maiyyet tedârik etmeye mecbur kılınmıştı. *Memlûkun*, iktâından kendisine verilmesi gerekli nakid para ve mal îradını elde edebilmesi için hasat zamanında yurdunda olması lehine idi. Bu keyfiyet bir *memlûk* kuvvetini, bir sefer mevsiminden diğerine kadar veya zaman zaman birbirini takip eden birkaç yıl tamamiyle savaş alanında tutmaya hemen hemen imkân olmadığını ifade etmekteydi. Büyük Eyyübî Sultanı Selâhaddin'in (h. 564-89/m. 1168-93) Filistin'de 'Akkâ(Acre)'da Hıristiyanlara karşı harekâtını iki yıla yakın müddetle çözülmeyen muhafaza etmeğe muvaffak olması ona gösterilen hürmetin açık bir deliliydi.

İktâ' sistemi tam gelişmesine h. altıncı/m. onikinci ve yedinci/onüçüncü yüzyıllarda ulaşıyordu. Kendilerine söz konusu iktâlar ihsan edilen askerlerin iki vasfı üzerine burada ayrıca durmak gerekmektedir: umûmiyetle etnik menşe bakımından Türk olmaları ve daha ziyade atlı okçu olarak savaştaki fonksiyonlarıydı. Kullanacakları en tesirli silâh ok idi; mızrak, kılıç, topuz ve kalkan da kullandıkları teçhizât arasındaydı. Savaş alanındaki tetkikleri -zirvede oldukları zamanlar hâric- daha önceki yüzyılların savaş usûllerine nazaran pek yeni bir şey getirmiyordu: özellikle yay gibi atıcı silâhlarla yapılan uzaktan savaş, tuzağa düşürmek için yalandan geri çekilme, karşı kuvvetlerin kanat ve gerisine tazyik ve yürüyüş halinde olan düşman hatlarını tâciz etme. Savaşlarda bu çeşit manevralara, Selâhaddin'e hizmet eden orduların seferlerinde pek çok örnek mevcuttur. Bu, süvâri ve yayın kesin üstünlüğü ile temâyüz eden ve aynı zamanda hareket kabiliyeti, fev-

kâlâde binicik ve bir o kadar silâhların ferdî kullanılışında mükemmel olan maharet ile tebâruz eden bir savaş usûlü idi. Bu savaş taktiğinin güyâ bir klasik ifadesi ve müşahhas şekli, Suriye ve Mısır Memlûk Sultanlığı (h. 648-922/m. 1250-1517) olarak bilinen meşhûr idâre sisteminde görülebilir; bu idâre sistemi önce Hazer ve Aral Denizleri'ne komşu Kıpçak bozkırlarından celbedilen Türkler'den, fakat sonra Kafkaslar'dan toplanan Çerkesler'den meydana gelmekteydi. Hakikatte bu, savaş usûllerince yetiştirilmek gâyesiy-le tahsis edilen ve sonra da bir *memlûk* askerinin tam imtiyaz ve statüsünü deruhde etmek için âzât edilen esir materyalinin tükenmeyen kaynağına dayalı bir savaşçı kastının parlak bir örneği idi.

Memlûkler daha 648/1250'de altı yüzyılı aşkın uzun bir gelişmenin sonuna şahit olmuşlardı. Bu zaman içinde İslâm ordularının terkiibinde (söz gelişi : Türkler'in artan öneminde) ve söz konusu orduları teşkilâtlandıran müesseselerde (meselâ : *memlûk* unsurunun ortaya çıkışı veya *iktâ'*nin doğuşunda) önemli değişiklikler olmuştu. Taktik bakımından da mühim değişiklikler vardı. Konar-göçer savaşçıların taktikleri -önce Arablar'ın ve sonra Türkler'inki- bir Müslüman savaş usûlü meydana getirmek için Bizans ve İran gibi daha karışık cemiyetlerin kendilerine özgü usûlleri ile karışmıştı. Gelişme daha ziyade savaşta süvâriilerin inkâr edilmez hâkimiyetinde, hepsinden ziyade manevrada çabuk, kıvrak ve oku ustaca kullanan atlı okçularda görülmüştür. Teknik yöndeki ilerleme ise çok daha azdı. Müslüman savaşçıların mızrak, kılıç ve topuz gibi şahsî silâhları daha önceleri Bizans ve Sasanî askerince bilinen silâhlardan az farklı idi. Teçhizat hususunda hakiki manada bir değişiklik oldu ise, o da yayın üstünlüğünün tedricî artışında ve savaşta onun etkili kullanımına uygun taktüklerde olmuştu. İslâm ordularındaki muhasara usûllerine, âletlere ve tekniğe gelince bunlar, hâla, umumiyetle Bizans ve Sasanî İran'ın ordularınca bilinen âletler ve teknik idi. Bununla beraber savaş karakterini esastan değiştirecek teknolojik cinsden bir ihtilâl hemen başlayacaktır. Bu ihtilâlin esas sebebi barut, top ve ateşli silâhların icâdı idi.

İslâm ülkelerinde topun ilk kullanılışını belirtecek tam bir tarih verilemez. Bununla beraber kaynaklardaki delilden umûmî bir fikir elde etmek mümkündür. Memlûk Sultanlığı zamanında vukû bulan olayları tasvîr eden Arap müellifleri el-Kalkaşandî ve İbn Haldûn tahminen h. 767-78 (m. 1365-76) yıllarında İskenderiye ve Kahire'de top (tekil, *midfa'*, *mukhula*)'un mevcut olduğuna dâir inandırıcı deliller vermektedirler. Esasında, 1498'den sonra Hind Okyanusu'nda Portekizliler ve h. 890-7 (1485-91)'de ve yine h. 922-3(m. 1516-17)'de Osmanlı Türkleri ile vuku bulan ihtilâl devrelerine

kadar Memlûkleri yeni silâhları geniş ölçüde kullanmaya icbâr eden hiç bir ciddi teşebbüs olmamıştı. Öyle anlaşılıyor ki, tüfek (*el-bunduk el-reşâş*, *bundukiyye*) Memlûk Sultanı el-Eşref Kâ'it Bâ'y'ın saltanatında h. 895 (m. 1489-90) tarihine kadar Mısır'da kullanılmamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'na gelince, Arnavutluk ile ilgili 1431 tarihli bir kayıt, topun, hiç olmazsa I. Sultan Mehmed zamanında (h. 816-24/m. 1413-21) ve belki de biraz daha önce icât edilmiş olduğunu gösteriyor. Söz gelişi, h. 825 (m. 1422)'de İstanbul'a karşı, h. 827 (m. 1424)'de Antalya'da ve h. 849 (m. 1446)'da Korint Boğazı'nda Hexamilion'a karşı, Osmanlılar'ın top kullandıklarına dâir kayıtlar vardır. Bundan başka, II. Mehmed (h. 855-86 / m. 1451-81)'in 1453'de İstanbul kuşatmasına birçok büyük top getirmiş olduğu çok iyi bilinmektedir. Osmanlılar, öyle anlaşılıyor ki, savaş alanında ilk defa h. 852 (m. 1448)'de Kosova muharebesinde top kullanmışlardır. Tüfenk ise aşağı-yukarı 1440'da yâni, Sultan II. Murad'ın saltanatı zamanında (h. 824-55 / m. 1421-51) vuku bulan Macaristan seferleri esnasında kullanıldı.

İslâm dünyasının diğer ülkelerinde topun ve tüfenkin hiç olmazsa tesirli bir şekilde kullanılışı biraz daha geç vuku buldu. İran, yeni harb âletlerini ilk defa Akkoyunlu Türkmenleri'nin reisi Uzun Hasan (öl. 883/1478)'ın saltanatı sırasında tanıdı. Birçok kaynak İran'da Safevî idaresinin ilk yıllarında tahminen 1506-8'de *top* ve *tüfenk*'in kullanılmış olduğuna şahâdet etmektedir. Top, Kuzey Hindistan'da daha Lodi Sultanları'nın idaresi sırasında (h. 855-930 / m. 1451-1526) bilinmekteydi. Bunların topu 1500'den önce Deccan devletlerinde kullandıklarına dâir delil vardır, Kuzey Hindistan'da Muğal İmparatorluğu'nun yerleşmesine yol açan Pânîpat savaşında (h. 932 / m. 1526) da top dikkate değer bir rol oynamıştı. Müslümân dünyasının uzak batı menzillerine gelince, hernekadar daha önceki olaylar ile münasebeti işaret edilmişse de, toplar ve ateşli silâhlar Sa'di idare sisteminin (h. 960-1065 / m. 1553-1654) doğuşuna kadar Fas'da henüz çok kullanılır bir duruma gelmemişti.

Top ve tüfeğin benimsenmesi hiçbir yerde Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğundan daha ciddi ve yoğun olmamıştır. Bu silâhların ve onlarla ilgili tekniğin kabulünde büyük pay, Sırbistan ve Bosna halklarına nasib olmuştur. Söz konusu bölgelerden toplanan, topları ve ateşli silâhları kullanmada mâhir olan kuvvetlerin II. Mehmed'e hizmet ettikleri bilinmektedir. En az o kadar önemli olan, önceleri çoğunluğunu Alman ve İtalyanlar'ın oluşturduğu, fakat sonradan Fransa, İngiltere ve Hollanda'dan gelen uzmanların ekseriyeti teşkil ettikleri Avrupalı ustaların devamlı akıp gelmesiydi. Urban

adındaki Macar asıllı usta, Osmanlılar'ın h. 857 (m. 1453)'de İstanbul kuşatmasına getirdikleri muazzam topların bazılarını dökmüştü. H. 1048'de (m. 1638) Sultan IV. Murad'ın Bağdad'ı kuşatıp İran Şahı Safi'den geri aldığı zaman, İtalyan, Hollandalı ve İngiliz topçular Osmanlı topları başında hizmet görmüşlerdi. Hicri onbirinci / m. onyedinci yüzyılın sonlarında ve h. onikinci / m. onsekizinci yüzyılda, o zamanlar Avrupa'da mevcut olan harb tekniğinden Osmanlıları haberdâr etmek üzere İstanbul'a sık sık Fransız subaylar gelmişti. Gerçekten, Hıristiyan menşeli ustalar Osmanlı ordusunun teknik sınıflarında *-cebeciler, topçular, top arabacıları, humbaracılar ve lağımclar* içinde- devamlı ve zarûri bir unsur teşkil etmişlerdi.

Hattâ Osmanlılar'ın toplarına verdikleri isimler bile, bir dereceye kadar, Avrupa'dan alınmıştı *-bacaluşka* (krş. italyanca *basilisco*), *balyemez* (belki de almanca *Faule Metze*'den) ve *kolonborna* (krş. italyanca *colubrina*) gibi. Kaynaklar (Osmanlılarda) bir çeşit ufak top manâsına gelen *darbzâna* gibi Avrupa menşeli olmayan deyimleri de ihtivâ etmektedir. *Darbzen* aynı zamanda Safavî ordularında bulunan bir çeşit top için de kullanılıyordu. Osmanlılar'ın muharebe sahasındaki tesirlerinin Doğu Anadolu ve Irak bölgelerinde ne kadar fazla olduğu *bacaluşka, darbzên* ve *tabanca* gibi türkçede kullanılan kelimelerin Hindistan'ın Muğal ordularında kabul edilmiş olması gerçeğinde müşâhade edilebilir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan giden topçu ustaların ekserisinin çeşitli Hind devletleri ordularında hizmet edip yüksek rütbelere çıktıkları çok iyi bilinmektedir: Mustafâ Rûmî, Bâbüir hizmetinde ve Rûmî Han da Gücerât Sultanı'nın emrinde idiler. Hattâ bu orduların uyguladıkları muharebe taktiklerinin zaman zaman Rûm, yâni Osmanlı İmparatorluğu usûlünce tatbik edildiği söylenmektedir.

Ateşli silâhların yayılması genellikle ağır ve tedricî bir hadise olmuştur. Mevcut düzeniyle iftihâr eden, modası geçmiş pek haşin bir ananede yetiştirilmiş mümtaz atlı gurubunun katılmış zihniyetini de temsil eden Memlûklar'a göre, binicilikte maharet, yayın, mızrağın ve kılıcın kullanılmalarındaki ustalık her şeyin üstünde gelmekteydi. Yeni silâhlar kabul edildiği takdirde alışık olunan silâhların büyük bir kısmından feragat etmek gerekcekti ve ayrıca, tüfenk ağır olduğuna göre, atsız olarak savaşmayı icab ettirecekti. Hakikatte, onlara göre, tüfenk korkaklığın ve hâin düşmanın silâhıydı, karşısında münferid savaş sanatında hiçbir muharibin kişisel cesaret ve üstünlüğünü gösteremeyeceği şövalye ruhuna aykırı şerefsiz bir icattı. Hind Okyanusu'ndaki Portekizliler'den ve ayrıca Osmanlılar'dan gelen tehlike Memlûkları, geç de olsa, topları ve ateşli silâhları kabule zorladı -ama bu kendi ihtiyaçları için değil, fakat siyâh esirler (*'abid*), Türkmenler ve Mağri-

biler gibi ikinci dereceden saydıkları unsurlardan toplanmış birliklerin kullanılmaları içindi. Bu yapılırken, söz konusu özel birliklerin çok kuvvetli duruma gelmemesine dikkat edilmişti. Onların kontrolsüz gelişmeleri, sayıca hiç de fazla olmayan Memlûklu imtiyazlı sınıfın nüfûzunu zayıflatabilirdi.

Osmanlılar'da da ateşli silâhların kabulüne karşı bir direnme olmuştur. Sultanın maiyyetindeki atlı birlikler, imparatorluğun eyâletlerinde timar sahibi atlılar olan *sipahiler* ve ayrıca beylerin ve nüfûzlu şahsiyetlerin emrindekiler, atçılık ve silâh kullanmalarındaki ustalıkları sebebiyle Memlûkular'dan daha az gururlu olmayan ve eski savaş usûlleriyle şöret kazanmış bir mümtaz atlı sınıf meydana getirmişlerdi. İmparator I. Ferdinand'ın İstanbul'daki elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq, Osmanlı vezir-i âzamı Rüstem Paşa'nın maiyyetini ateşli silâhların kullanılmasına alıştırmak için nasıl çaba sarf ettiğini, ancak onların baruttan hoşlanmadıklarını ve orada bulunan askerlerin gülüşlerine ve istihfâflarına mevzu olduğunu ve sonunda efendilerine böyle nâhoş bir tecrübeden vazgeçmeleri isteğinde bulunmalarına sebep olan utanç verici olayı anlatır. Aynı yazar, arkadaşları ile birlikte şahit olduğu bir muharebeden başarısız olarak çekilme sebeplerini izah eden özel bir atlı sınıfa mensup bir *deli*'den bahsederek, bu talihsizliği düşmanın cesâretine değil, fakat ateşli silâhları iyi kullanamamalarına atfetmektedir ve silâhların kullanılmasındaki şahsî kaabiliyet ve fizikî cesareten oluşan gerçek bir yiğitliğin yer alacağı bir savaşta başarının, Osmanlılar tarafında kalarak, çok farklı olacağını ilâve etmektedir. Daha hafif ve kullanışı kolay el-toplarının tedricî olarak ortaya çıkışıyla Osmanlı sipahisinin ateşli silâhların kabulüne karşı isteksizliği yavaş yavaş da olsa heyecanını kaybediyordu. Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki h.1001-15/m. 1593-1606 Macaristan savaşı ile ilgili Venedik kaynakları hassa kuvvetlerinden atlı birliklerin (*spahi di paga*) kendilerini kısa namlusu olan tüfenk (*terzarolla*) ile silahlandırdıklarını, ancak pistolun henüz Osmanlılar tarafından kullanılmadığını belirtmektedir. İlk iki Köprülü devrinde (h. 1066-87/m. 1656-76) baş gösteren olayları açıklayan Paul Rycout karabina ve pistollarla silahlanmış olmalarına rağmen Hassa ordusu sipahilerinin hâlâ yeni silâhlara ısınmadıklarını söyleyebiliyordu. Yüz yıl sonra da, Sultan'ın süvarilerinin *eslihâ-i cariha'yı* açıktan açığa tercih ettiklerini gören ve harb taktiğinin bu şeklindeki sonsuz hünerlerini belirten Avrupa menşeli askerler ve yazarlar bu hükmü doğrulayacaklardır.

Tüfenk, Osmanlı Sultanı'nın atlılarından ziyade yayalar arasında hüsn-i kabul gördü ve II. Mehmed'in saltanatı zamanında yeniçeri birlikleri arasında tam olarak yerleşti. Ancak, gerek birlikler içinde ve gerekse bunların

dışındaki yayılma ameliyesi uzun ve tedricî bir olaydı. Özellikle Kafkaslar'da (h. 986-98/m. 1578-90) ve Tuna boylarındaki (1593- 1606) savaşların değişen basıncı Osmanlılar'ı, Sultan'a hizmet eden yaya askerinin sayısını birdenbire arttırmalarını mecbûr kıldı. Bu çoğalma daha ziyade Anadolu'dan Müslüman askerlerin hassa ordusuna alınması ve *levend*, *sarıca* veya *sekbân* adlarıyla bilinen «başbozuk» lardan toplama ile yerine getirildi. Bu zorâki toplanan kişiler, şimdi eskisine nazaran çok daha geniş maiyyetleri olan eyâlet beylerinin ve diğer yüksek rütbeli şahsiyetlerin maiyyetlerinde de hizmet gördüler. Kılıç ve pistollu yeni kuvvetlerin silâhı artık tüfenk (arquebus ve sonra da musket) olacaktı.

Yaya askerî birlikler olan Yeniçeriler'in ateşli silâhları kullanmadaki maharetleri İslâm ülkelerinde yayıldı. Diğer Müslüman devletlerin önlerine gelen böyle mükemmel bir örneği taklit etme istekleri hiç de süpriz sayılmamalıdır. İran'daki Safevî rejimi İsmâ'il'in (öl. h. 630/m. 1524) eseri idi. Askerî gücünü, birinci derecede, uzun yıllar Anadolu'da yaşamış Türk oymaklarından toplanan savaşçılar teşkil ediyordu. Bu savaşçılar İran'da şahsiyetlerini korudular; reisleri, şâh idaresinde, eyâlet vâilileri oldular; oymakların genç kişileri Safevî ordularının büyük bir çoğunluğunu oluşturmakta devam ettiler. Aynı zamanda aralarında husumet, aşiretler arası düşmanlıktan ve taht etrafında nüfûz mücadelesinden doğan itaatsizlik -kısacası, devletin refâhına hâlel getirecek ciddi tehdid- mevcuttu. Safevîler'in en muktediri Şâh Abbâs (h. 995-1038/m. 1587-1629), oymak savaşçılarının nüfuzunu dengelemek, yâni silâhlı kuvvetlerin gücünü doğrudan doğruya kendi emri altına almak için mevcut düzene el attı. Amacını gerçekleştirmek için tüfenkçiler, topçular ve ateşli silâhlarla mücehhez süvarilerden oluşan üç ayrı birlik kurdu; hepsi de Kafkaslar'daki Çerkez ve Gürcü halklarından toplandı. Diğer bir örnek de Fas'ta görülebilir. Güney Atlas Dağları dışına çıkan Sa'dî sülâlesi *Şerîfleri* hemen hemen bütün Fas'ı itaat altına almak amacıyla idarelerinde aşiret kuvvetleri istihdam ettiler. Ülkedeki ve ülke dışındaki düşmanlarına karşı savunma amacı için Sa'dîler çeşitli etnik unsurlardan söz gelişi, Rûmî(yâni Osmanlı) asıllı askerler ve yine özellikle İspanyol menşeli Hıristiyanlardan olan dönmelerden oluşan tüfenkçi (*rumât*) birlikleri besliyorlardı.

Kuzey Afrika'da olduğu üzere Osmanlılar'ın kullandığı tüfenklerde namlu Hıristiyanlarınkinden daha uzundu ve geniş çapıyla daha ağır mermi atmasını sağlıyordu. Atış mesafesi kaynaklarda pek kaydedilmiş değilse de, beşyüz ve altıyüz adım kadar uzun mesafelerden bahis vardır. Ay ışığında ateşlendiği halde, h. 972-3/m. 1565 Malta kuşatmasındaki Osmanlı tüfenk-

çilerinin maharetinden, olayı anlatan Hıristiyan kayıtlarında öğülerek bahsedilmektedir. El silâhının tekâmül etmiş şekilleri ortaya çıktıkça türkçede kullanılan teknik terimler de değişimi yansıtıyordu : *muskat tüfenkleri*, *karabina* ve *tabanca* (pistol : ayrıca bk. *çifte tabancalı tüfenk*). Bu tür kelimeler ve deyimler Avrupa'nın Osmanlı savaş tekniğine yaptığı sürekli tesiri göstermektedir.

Muhasara tekniğinde, erken devirlerde kullanılan *mançamk* ve '*arrâda* gibi mekanizmalardan top ve baruta geçiş birdenbire olmamıştır. Eski âletler ve teknik Osmanlılar'ın h. dokuzuncu/m. onbeşinci ve onuncu/onaltıncı asırlardaki kuşatmalarında hâlâ rol oynamıştı : söz gelişi, h. 885 (m. 1480)'de Otranto'da, h. 978 (m. 1570)'de Lefkoşe'de topçuları muhafaza eden kalkanlar ve h. 972-3 (m. 1565)'de Malta'da tahta kule. Yine Osmanlılar -h. 928-9(m. 1522)'da Rodos'da olduğu gibi- kale duvarlarını yıkmak için eski metodu kullanmayı avantajlı bulmuşlardı: yâni surların altına kazmak ve sonradan ateşlemek üzere tahta kiriş yerleştirmek, böylece destek vazifesini gören kereste boylu boyunca yandıktan sonra taş yapıyı yıkmak.

Mamafih topu kendilerine mal etmeleri ilk defa muhasara savaşında olmuştu. Top dökmede kullanılan metodlar hâlâ acemice idi, meydana getirilen eserin uzayan ateşlemeye dayanamayacak nitelikte olduğunu görmek güç değildi. Topu hedefine ulaştıracak işlem, ilk önceleri topun yüksekliğini ayarlamak için namlusu altına ve geri tepmeyi kontrol için doldurma yatağı etrafına mania ve ağaç takozlar yerleştirmekten ibaretti. Binaenaleyh top, tekâmül devresinin erken safhalarında pek tesirli olmamıştı. İdeal hedef büyük ve hareketsiz şeydi, -söz gelişi : rahatça topa tutulabilecek bir kale. Topun büyüdükçe atma gücünün artacağı ve tesir kuvvetinin de daha yıkıcı olacağı inancı vardı. Maden tasfiyeciliği ve mevcut balistik ilminin ilkel karakterini veren inançtı ki, bazı gerçekleri ihtivâ ediyordu; haşmetli güller hakikaten hedefleri üzerinde çok hasara yol açıyorlardı. Muhasarada kullanılan büyük topların en mükemmel örneği Osmanlılar'ın *bacaluşka*'sında müşahade edilebilir. Malta kuşatmasına getirilen böyle bir topun 180 kental ağırlığında olduğu ve bir kental ağırlığında demir gülle attığı söylenmektedir.

Bir İspanyol topçusu olan Collado, Osmanlı topunu nispetiz ve kusurlu fakat iyi madenden yapılmış olarak tasvir ediyor. Hâlen Londra kalesinde bulunan 1464 yılında yapılmış bir Osmanlı topunun kimyasal analizi, eritme ameliyesinin kusurlu olmasına rağmen, iyi bronzdan dökülmüş olduğunu göstermiştir. Osmanlılar savaş bölgesine, çok ağır ve taşınması

zor top yerine, ekseriya maden levâzımını götürürlerdi. Hücûm edilecek kale önünde maden, toplara dökülür ve muhasara biter bitmez taşıma kolaylığı ve başka bir vesile ile kullanmak için parçalara ayrılabilirli.

Ateş gücü ile ilgili olarak kaynaklar pek dağınık bilgi vermektedirler. Hicrî 883 (m. 1478-9)'de İşkodra (Scutari)'da onbir büyük top kullanan Osmanlılar bir günde farklı zamanlarda şehre karşı, 178, 187, 183, 168, 178, 182, 194, 131, 193 ve 173 gülle atmışlardı. Böyle bir topun en uzun menzilinı tayin etmek güçtür; ancak Malta'da bazı Osmanlı bataryaları bin adım veya daha fazla mesafeden bombardımana başlamışlardı. Osmanlı topçularının tekniği Avrupa'daki muasır metodların bir akisiydi; söz gelişi, bir kale duvarının belli bir kısmı üzerinde yoğunlaşan batarya ateşi : *kolonborna* tipi orta boş taş duvara çaprazlama ve düşey hatlar boyunca tesir için kullanılırken *bacaluşka* toplar da müteakiben güllerinin satha yaptıkları müthiş darbeyle zayıflayan suru yıkmak için serî atışlarla istihdam edilirdi.

Kuşatma muharebesinde toptan çok daha önemli olanlar yine barutun kullanılmasıyla işleyen âletlerdi. Bunlar arasında büyük taş veya metal gülle atan *havân*, demir veya cam parçaları gibi parçalanmış patlayıcı maddelerle doldurulmuş ve *havân*'dan esinlenerek yapılmış *humbara*; tunç, cam veya toprak işinden hazırlanmış kalay kutusu ve patlayıcı madde ihtivâ eden *el humbarası*, bir fitili olan ve yakın çevrelere atılmak amacını taşıyan *sacchi di polvere* ve siper çukurlarını örtecek duman bulutu veya gece ışık saçan ateş topları olarak kullanılan kolayca tutuşabilen bir karışım sıralanabilir. Mamafih bütün bu kuşatma silahları içinde hiçbiri *lağım*'dan daha etkili değildi. Osmanlılar'ın muhasara sanatının bu branşındaki üstünlükleri, şüphesiz zengin insan gücü kaynaklarına -söz gelişi, belirli bir bölgeden toplanan *azab* askerleri gibi kuvvetlerine- ve aynı zamanda imparatorluk içindeki usta lağımçı topluluğuna sahip oluşlarından. Osmanlılar'ın muhasara tekniğini tasvir eden Montecucoli şöyle diyor: «des mines simples, doubles et triples l'une sur l'autre ... très profondes ... de 120 et de 150 barils de poudre et davantage»¹. Bir kale altında kazılmış gizli lağım ekseri, herbiri epeyce barut ihtivâ eden bu bölmeli birçok dehlizden müteşekkildi.

Toplar kuşatmalarda birdenbire nâzım rolü oynadıysa da muharebe-lerdeki tesirleri çok azdı. İslâm ülkelerinde olduğu gibi Avrupa'da da devamlı teknik yönden ilerleme neticesinde gerçek bir sahra topu ortaya çıkıncaya

1 *Mémoires de Montecucoli* (Paris, 1746), 345.

kadar uzun zaman geçti. Hicrî dokuzuncu/m. onbeşinci ve onuncu/onaltıncı yüzyılların İslâm kaynakları, İran'da ve Muğğal Hindistan'da kullanılan *zanbûrak* ve Osmanlı *çakaloz* (veya *şakaloz* : krş. Macarca *szakallas*) ve *prangi* (veya *pranki* : belki de İtalyanca *petriere a braga*'dan) gibi çeşitli hafif toplardan bahsetmektedirler. Daha önce bahsi geçen *bacaluşka*, *balyemez* ve *kolonborna* gibi ağır toplardan çok daha hareketli hafif ve orta ağırlıkta olabilen *darbzen* veya *darbuzan* ile ilgili bir hayli kayıt vardır. Osmanlılar'ın hafif bir topu daha fazla kullanmağa başlamaları, herhalde II. Bâyezid devrinde (h. 886-918/m. 1481-1512) veya belki de biraz daha erken devrede olmuştur. I. Selim (h. 918-26/m. 1512-20)'in Suriye ve Mısır'a karşı seferlerini yazan Arab tarihçi İbn Zünbül, *darbzânât* dediği küçük Osmanlı topundan bahsetmekte ve kırmızı keçeyle sarılı her biri dört beygirlik bir takım olan arabalarda götürüldüğünü tasvir etmektedir. Topların mühimmât sandıkları arabaların altında asılı idi ve avuç içini dolduracak kadar büyük güller ihtivâ ediyordu. Bu tür topun savaş alanında ne derece etkili olabileceğini tam olarak kestirmek güçtür. İbn Zünbül'e göre Osmanlılar Memluklar'a karşı kazandıkları Merc-i Dâbık (h. 922/m. 1516) ve Reydâniyye (h. 922/h. 1517) zaferlerini top ve ateşli silâhlarına borçludurlar. Mohaç (h. 932/1526)'da Osmanlı savaş hattı merkezinde yoğunlaşan toplar Macar süvarisini geriye püskürttü, fakat anlaşıldığına göre ateşleme, hemen hemen hedef hattı dibinden yapılmıştı.

Sahra topları vasıtasıyla Osmanlılar, Avrupa'daki gelişmeleri assimile etmeyi amaçladılar ve bunda da başarısız oldukları söylenemez. Yeni kelimeler ve deyimler veya eskileri yerine yeni anlamlar kullanılmaya başlandı: söz gelişi üzüm taneleri veya langrage şeklinde mermi atan *saçma toplar*, hafif ve kolay hareket ettirilebilen *alay topları*, ve yine, belli bir top tipine örnek olmaktan ziyade Avrupa'daki *canon de batterie*'ye benzeyen *balyemez*. Avrupa'da geçerli olan standardizasyon ameliyesi Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bazı etkilerde bulundu, fakat bilhassa 1700 yılına kadar olan inkişâf hızı ağırdı. Hicrî 1094-1110/m. 1683-99 harbinde Hıristiyanlar'ın Osmanlılar'dan aldıkları topların listesine bakılırsa halâ çok farklı çaplar, ağırlıklar ve boyutlar göze çarpar- bu arada listelerin yanlış fikir verdiklerini unutmamak gerekmektedir, zirâ bu savaşta muharebe alanındaki toplarına gelen zararları süratle telâfi edebilmek için Osmanlılar zaman zaman, ekseri yüz yılı aşkın eski tip topları hizmete koymuşlar ve imparatorluğun sınırlarından çok uzak kalelerin müdafaası için uzun zaman önce göndermişlerdi. Montecucoli Osmanlı topunun, faal duruma getirilince tesirli olmasına rağmen ha-

reketi ve taşınması güç olduğuna ve bütün bunlardan başka pek fazla mühimmât istihlâk ettiğine işaret etmektedir².

Topun ve ateşli silâhların hızlı gelişmesi harbin lojistik yönünü de geliştirdi. Bundan böyle büyük bir sefer hazırlamak, gerçekte tam bir sınıî girişime atılmak demektir. Gerekli malzeme çok ve çeşitli nitelikteydi: şüphesiz topraklar, tüfekler, bombalar ve el humbaraları ve aynı zamanda barutluklar, barut için deri torbaları, güherçile, barutlu fitil ve (mermi için) kurşun; kazmalar, kürekler, baltalar, manivelalar, (yem tadârîki için) tırpan ve orak; arabalar, demirden araba dingilleri, araba tekerlekleri, gres ve don yağı; kablolar, halatlar, çiviler, at nalları, örs ve körükler ve ayrıca zift, reçine, kükürt katran, gaz, yün ve pamuk gibi şeyleri ihtivâ ediyordu. Bu çeşit bir liste taslak halinde söz konusu bir devletin -bu durumda Osmanlı imparatorluğu'nun- iktisadî kaynaklarını aksettirmektedir. Hatta bu daha tafsilatlı bir şekilde söylenebilir ve söylenmelidir. Osmanlılar büyük seferlere çok sayıda yük hayvanları götürdüler: Eflâk ve Boğdan'dan yük beygirleri; devlet çiftliklerinden (söz gelişi, Kilikya bölgesinden) öküzler; Trakya, Bulgaristan ve Yunanistan'dan sığırlar; Suriye ve Irak etrafındaki sahra bölgelerinden develer; ve ekseri Anadolu'dan katırlar. İmparatorluğun madence zenginliği de savaş mekanizmasının ihtiyaçlarına cevap vermekteydi - Bosna ve Sırbistan'ın maden ocaklarından kurşun, Bulgaristan'dan demir, Anadolu'dan bakır, ve çoğunluğu Sultan'ın doğrudan doğruya kontrolü altında bulunan bölgeler dışından gelen kalay. Mısır, Suriye ve Irak'ta zengin güherçile kaynakları yanında, barutun terkiibinde bulunan kükürt Anadolu'da mevcuttu.

Harb malzemesinin mühim bir kaynağı da İslâm dünyasına Hıristiyanlık âleminde akıp gelen kaçak eşyâlar idi. Katolik kilisesi kanunları gereğince Hıristiyanlar'ın savaşta işe yarar maddeleri düşmana ihraç etmeleri uzun süredir memnû kılınmıştı. Kilise, gerçekte, pek başarılı olmamasına rağmen tekrar tekrar Müslümanlara at, silâh, demir, bakır, kalay, kükürt, güherçile, kereste ve benzerlerinin satışını durdurmaya çalışmıştı. Bu kaçakçılık zaman zaman, söz gelişi, Osmanlılar'ın İran'a (1578-90) ve Avusturya'ya (1593-1606) karşı büyük savaşlarında olduğu üzere, özel bir önem taşıdı. Bu sıralardadır ki, İngilizler Levant'a kalay, kurşun, bakır, güherçile, kılıçlar ve tüfenkler ve yine eski çanlar ve kırık heykeller (yâni İngiltere'de Reformasyon devrinde kiliselerden yağma edilmiş tunç) ihtivâ eden bir hayli

2 *Mémoires*, 280.

yük taşıdılar. Ayrıca Osmanlı kroniklerinde, şüphesiz Brescia gibi meşhur merkezlerde yapılan İtalyan menşeli *Talyan tüfenkleri*'nden de bahis vardır.

Hicrî 922-3/m. 1516-17'de Memlûk Sultanlığı'nın zapt edilmesinden sonra Osmanlılar, Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmı ve Balkanlar'ın geniş bir bölgesi ile beraber merkezî İslâm ülkelerinin çoğunu idareleri altına aldılar. Diğer Müslüman devletler arasında, mühim rol oynayabilecek kudrette İran ve Muğal Hindistan'dan gayri devlet yoktu ve bunların hiçbirisi gerek yüzölçümü ve gerekse gelir kaynakları bakımından Osmanlı İmparatorluğuyla eşit seviyede değildi. Bu sırada, gelişmesinin en müşahhas devrinde İslâm'daki savaş sanatı, en mükemmel şeklini Osmanlı savaş taktiğinde bulmuştur, bu hiçbir yerde, büyük bir sefere çıkan Osmanlılar'ın hârikûlâdeliğinden daha mükemmeliyette olmamıştı. Yürüyüşün mümkün olduğu kadar düzenli icrası için çok dikkat edilirdi. Topların ve arabaların hareketini kolaylaştırmak amacıyla yol ve köprülerin tamiri için emirler gönderilirdi. Doğru yürüyüş hattını tespit için taş yığınlar ve ağaç kazıklar kullanılırdı. Fırat ve Tuna gibi nehirlerin geçilebilmesi, geniş dubalar üzerine kurulan köprülerin yapımını gerektiriyordu. Osmanlılar ekseriya savaş alanına bir miktar kereste, kablo ve çivilerle birlikte önceden imal edilmiş malzeme getirdiler. Yürüyüş düzeni bir öncü hafif süvari bölüğü (Kırım Tatarları'ndan veya Anadolu Türkmenleri'nden), seçkin öncü atlı kuvvetler, Hassa ordusunu (Yeniçeriler, Sultan'ın atlı kuvvetleri ve topçu ve cebeciler gibi özel kuvvetler) ihtivâ eden esas kuvvetler, iki yanda kanat 'tımârlı' *sipahi* kuvvetleri ve erzak ve mühimmatı koruyan geri hizmet birliklerini ihtivâ ediyordu.

Gündüz yürüyüşü sabahın erken saatlerinde başlıyor ve bir konaklama yerine varış aşağı-yukarı öğle vaktine kadar sürüyordu. Yerin seçimindeki ilk önemli faktör suyun ve meranın mevcudiyetiydi. Konaklama yerinin merkezinde sultan bulunurdu, Yeniçeriler ve diğer hassa orduları ve yine kendilerine hizmet eden maiyetleriyle birlikte devlet ricâli gerekli yerlerini alırlardı. Bu merkez kısım açıklarında, her bir eyâlete âit ayrı bir 'tımârlı' *sipahiler* kısmı bulunurdu. Konak yeri boyunca sakalar herkese içecek şey verirler; İstanbul'daki lonca teşkilâtından gelen esnaf ve sanatkârlar -saraçlar, demirciler, kasaplar, fırıncılar v.b.- hizmet için sık sık çağırı beklerler, küçük kulübelerde çalışırlardı ve her bir kulübenin ne ile meşgûl olduğunu gösteren bayrak asılırdı. Özel bir çit, sahipleri gelip alıncaya kadar sürüden ayrılmış hayvanları muhafaza ediyordu. Savaş alanında askerlerin gi-

dağı için sığır ve koyun sürüleri birlikte sefere götürülürdü. Seferdeki Osmanlı askerinin hayatı canlı ve sâde idi; tayını kuru sığır eti, koyun eti ve pilav, soğan, ekmek veya peksimet ve su gibi şeylerden ibaretti. Bu muhteşem ordugâhı gören Hıristiyanlar için onlarda hâkim olan fevkalâde sessizlikten ve birlikler arasında mevcut şahsî ve genel temizliğin yüksek seviyesinden daha dikkate şayan bir şey olamazdı.

Burada Osmanlı ordularının yapısı için de birşey söylemek gereklidir. Merkezî idareye bağlı önemli askerlerden, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde (h. 926-74/m. 1520-66) sayıları 12-15.000 ni bulan ve ateşli silâhlarla mücehhez yaya kuvvetler olan Yeniçeriler; yay, mızrak ve kılıç ve sonraki zamanlarda pistol ve karabina gibi hafif el tüfenkleri kullanmada usta altı bölük ve ayrıca silâhdâr, tüfenkçi, top arabacıları, topçu ve lağımçı gibi çeşitli teknik hizmet sınıfları vardı. Padişâh'ın emrinde, *timar* veya *zeâmet* sahipleri olan *sipahiler* de bulunuyordu. Bunlar ellerindeki timar karşılığı arazilere katiyen bilfiil sâhib değillerdi; daha önceleri de *iktâ'* sisteminde olduğu üzere timar sahibi asker, ayrı olarak, sadece kendisine verilmiş arazinin intifâ hakkına sahibdi, yâni arazisi sınırları içinde yaşayan halktan para veya mal alarak vergi toplama selâhiyetini deruhde ediyordu. *Sipâhi* kendisine verilen yıllık hâsılatı güçlü bir savaşçı yetiştirmek ve kendisine verilen *timar* veya *zeâmet*'in kıymetine göre sayısı değişen bir maiyyeti savaşa getirmek zorundaydı. Maiyyetinin silâhlara, çadırlara, levâzıma ve ulaştırmaya göre değişen masrafını da kendisine tahsis edilen hâsılatı karşılamak mecburiyetindeydi.

Yaya askerler olarak Yeniçeriler'in mükemmeliyeti onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda Hıristiyan dünyası üzerinde derinden bir tesir bırakmıştı, o kadar ki, gerçekten çeşitli teknik sınıflarla beraber Osmanlı harb sanatındaki rollerinin önemi belki de teslim edilen liyakatlarından da fazla takdir edilmişlerdir. Ne kadar heybetli olursa olsun 12-15.000 kişilik bir kuvvet, geniş bir imparatorluğun silâhlı kuvvetleri içinde katı unsur olacak sayıyı teşkil edemezdi. Osmanlı ordularının asıl ağırlık merkezini, sayıları kapıkulu kuvvetlerinden çok daha fazla olan *sipahiler* oluşturmaktaydı. Bu durum Osmanlılar'ın savaş düzenini ve savaş alanındaki taktiklerini geniş çapta etkiliyordu. Savaş düzenleri esas olarak güçlü bir merkez ve iki kanat *sipahi* gurubundan müteşekkildi. Yeniçerileri ve diğer kapıkulu kuvvetlerini ihtivâ eden merkez, siperler, arabalar ve önde aralıklı olarak yerleştirilmiş toplar ile korunuyordu, kısacası bir çeşit *Wagenburg* düzenindeydi. Düşmanın taar-

ruzunu kıracak esas nüve burasıydı. Bu merkezin iki yanında da *sipahiler*'in mükemmel teşkilâtı yer alıyordu ve kanatlar boyunca sıyırılıp hasım kuvvetlerin arkasına dolanmak ve herşey yolunda gittiği taktirde, amansız bir saldırı ve takip ile ezip geçme amacını güdüyordu. Bu atlı kuvvetlerin pek âşina oldukları bu taktikler daha önceki Müslüman devletlerinin ordularında kullanılan metodlardan pek az farklıydı. Hicrî 1182-88/m. 1768-74 Rusya savaşındaki Osmanlı süvarisi hakkında bir Hıristiyan yazar şu canlı ve tavsifi malûmatı vermektedir :

«.... bunlar en iyi hafif süvari birlikleridir. Canlı olarak, düzensiz, koordinasyonsuz ve düşmanın durumuna veya arazi vaziyetine göre tanzim edilen bir plandan yoksun olarak saldırırlar, düşmanı çevirirler ve her yönden abluka altına alırlar. İlk safta ve önlerinde cesaretlerini yükseltmek için sayısız bayrak vardır. Birliklerinin önünde savaşan subayları örnek teşkil etmektedir. Bir atlı gurubu geriye püskürtülür, diğeri onun yerine geçer, pek başarılı olmaz. Bu seyirlerinde arkada sabırsızlıkla bekleyen atlıları alıp götürürler. Süvari ve yayalar birbiri içine karışırlar. Hücumları zayıflar, genel bir karışıklık hâsıl olur ve hemen hemen savaşın ilk safhası kadar canlı bir çekilmeye yol açar.

Böyle karmakarışık bir hücum, savaş için donatılmış disiplinli bir ordu için tehlike sayılmaz, fakat safları bu birlikler tarafından yarılan bir kuvvetin de sonu gelmiş demektir. Hemen hemen hiçbir darbesi boşa gitmeyen süvarilerin bindiği atların süratli hareketi önünde tek bir kişi bile kurtulamaz. Bunlarda kaçınılacak husus, durmadan sürdürdükleri çarpışmalardır. Basit bölünmeler, boş saha ve ileri karakol hallerinde, özellikle taarruz durumunda olduklarında cesaretleri, sabır ve sebatları fevkalâdedir...»³.

Osmanlılarda yayaların, meselâ Yeniçeriler'in rolüne gelince, bunların savaş alanındaki hareket tarzı onsekizinci yüzyıla ait yine bir Hıristiyan kaynak tarafından tasvir edilmiştir :

«.... düz sahada başlarında *enfans perdue* ile birlikte büyük gurublar halinde düşman üzerine hücum ederler ve belli bir düzene bağlı olmadıklarından, sadece en öndekiler ateşli silâhlarını kullanabilir. Kendilerine karşı girişilecek süngü ve kılıç saplamalarından korunmak için başlarının önünde sağ ellerinde bir kılıç veya pala, solda da tüfek taşırlar. En geride olan-

³ L.F. Guinement de Kérélo, *Histoire de la dernière guerre entre les Russes et les Turcs* (Paris, 1777), I, 113-14.

lar ise kâide gereğince tüfeklerini omuzlarında taşırlar. Bazıları bol ceket ve pantolonlarının ucunu dişleri arasına alıp başları önde olduğu halde boğalar gibi hep birden Allah, Allah sesleriyle düşman üzerine yürürler....»⁴

Öte yandan, Osmanlı yayalarının taktiklerinin değişik olarak tatbik edildiği zamanlar da vardı, bu arada Yeniçeriler'le beraber *levend*, *sarıca* veya *sektan* olarak bilinen kuvvetler ve yine yaya olarak döğüşen ateşli silahlarla mücehhez ve ekseriya belli bir zaman için mukavele ile hizmet gören toplama Arnavut askerleri sayılabilir. Özellikle Arnavutlar onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda epeyce şöhret kazanmışlardı. Bir Hıristiyan kaynak onlar hakkında şöyle diyor :

«... Arnavutlar Bosna, Arnavutluk ve Makedonya'dan ekserisi yaya olan milis kuvvetleridir, gönüllülerden sayılmaktadırlar. Mukavele ile hizmet ederler... şöylece toplanırlar : Bir Türk subayı sekiz-onbin kişilik bir kıta teşkil etmeyi önerir ve aylıkları on crown (*écus*) olarak tasavvur edilen bu askerlerin silâhlanması ve bakımı bu subaya âittir. Mukavele genellikle bir sefer veya beş ay içindir. Bu kuvvetlere yeniden ihtiyaç hâsıl olursa mukavele yenilenir....»⁵ Arnavutlar, *sektan* ve Yeniçeriler arasında, Osmanlı ordularının kanatlarını korumak ve düşmanı bîzar etmek için sık sık istihdâm edilen mükemmel nişancılar vardı. Gayri muntazam arazide açık düzende ilerleyen ve ağaç ve benzeri siperlerden serbestçe ateş eden bu tür kuvvetler bazen, uzun tüfekleriyle Avusturya saflarında şaşkınlığa sebep oldukları 1739'da Groçka'da olduğu gibi, neticeye tesir edecek şekilde savaşıyorlardı.

Bu çeşit gelişme örneği Osmanlı İmparatorluğu dışında da müşahade edilebilir. Esas gücü süvari kuvvetleri olan zamanın İran ordularında bu âşikârdır. Atlı askerin süre gelen önemi, askerî şöhreti bir süvari generali olarak üstün maharetinden gelen Nâdir Şâh (öl. 1160/m. 1747) gibi mukteditir bir yüzbaşının kariyerinde müşahade edilmektedir. Mamafih Nâdir Şâh maiyyetinde, seferlerinde ekseriya muntazam hizmet görmüş olan *Cezâyir* olarak bilinen uzun tüfikle silâhlanmış yayalara yâni *Cezâyirciler* birliklerine de sahipti. Nâdir Şâh kuşatma muharebelerinde daha az başarılı idi, bu belki de toplarının sayıca ve evsaf bakımından yetersiz oluşları, topların sarp

4 De Wanery, *Remarques sur le militaire des Turcs* (Leipzig and Dresden, 1770), 24

5 De Warney, *Ayn. esr.*, 30.

tepeler üzerinde taşınma güçlükleri ve bu meyanda askerî mühendislerin tecrübesizliğinden ileri gelmekteydi.

Kelimenin tam anlamıyla Müslüman savaş usûlü olarak tasvir edilebilen şekil, gelişmesinin artık son safhasına giriyordu. Hakikatte işlemez hâle geliyordu. Eskime ameliyesi en iyi olarak yine Osmanlı İmparatorluğu muvacehesinde anlaşılabilir. Bu da, Avusturya ve Rusya gibi devletlerle yakın ilişkisi olan Osmanlılar'ın, Avrupa'daki savaş usûlünde ortaya çıkan yeniliklerin hemen ve devamlı olarak tesirinde kalmalarındandı. Hattâ, İstanbul'da (h. 857/m. 1453), Rodos'da (h. 928-9/m. 1522) ve Kandiye'de (h. 1078-80/m. 1667-9) olduğu gibi muhteşem zaferlere şahit olan başarılı bir sahada da yani muhasarada bile tekâmülün genel gidişâtı Osmanlılar'ın aleyhinde idi. İstihkâm sanatı, Rimpler ve Vauban gibi şahısların gayretleriyle mükemmel seviyeye çıkartılmıştı. Her ne kadar Osmanlılar'ın lağım ve havan topları ve kuşatma operasyonlarında bol bol insan harcamaları hâlen Avrupalılar'ın takdirini kazanmağa devam ettiyse de eski metodların bundan böyle geçerli olabileceği ihtimali gerçekten şüpheliydi. Kuşatma muharebesinin müdafaa yönüne gelince, özellikle Avusturya Veraset Savaşları'nın (1740-8) son yıllarında top dökümünde görülen teknik gelişme bir Vauban'ın başarılarını bile şüpheye düşürtecek mâhiyette idi. Bu durum büyük asker Maurice de Saxe'e, kaleler hakkında, eskilerin değeri kalmadığını yenilerinin ise eskilerden daha dayanıklı olmadığını söyletmişti.

Savaş alanındaki manzara Osmanlılar için hâla pek güven verici değildi. Avrupa'daki gelişmeleri, yaklaşık bir seviyeye kadar dahi takip edebilmek Osmanlılar için hiçbir zaman basit bir mesele olmamıştı. Daha 1596'da Bosnalı bir Müslüman, en son tip ateşli silahları kullanan Hıristiyanlar'ın savaşta vâzih bir üstünlük kurduklarını yakınlıkla belirtiyordu. Gerçekte Avrupa'daki savaş usûlü yeni ve Osmanlılar'a karşı da azimli bir şekil almıştı. Bu onyedinci yüzyıllarda Sultan'ın ordularına karşı Avusturya ve Rusya'nın devamlı başarılarına yol açtı.

Söz konusu devirde Avrupa'daki, teknik ilerlemelerin hiçbirisi çeşitli çaplarda yapılan hafif ve hareketli topun meydana getirilişi kadar önemli olmamıştı. Mareşal Duc de Villars gibi muhakeme sahibi bir asker Avusturyalılar'ın 1683-99'da Osmanlılar'a karşı başarısını, mükemmel sahra toplarına sahip olmalarına atfetmiştir. Öte yandan Osmanlı topları hakkında Hıristiyanlar'ın fikirleri hemen hemen aynıydı - Osmanlı topları çok hantal, taşınması güç, barut tüketiminde müsrif ve sadece açık sahada bazen tesirli-

diler. Gerçekten, Avusturya ve Rusya ile savaşlarında Osmanlılar ardı ardına gelen yenilgilere uğrayacak ve sefere getirilmiş bütün top ve teçhizatı bir anda kaybedeceklerdi.

Diğer önemli bir husus da Avrupa'da el silahlarındaki gelişmelerdi. Tüfenk (arquebus) yerini muskat'a (musket tüfeğine) bırakmış, karabina ve pıstol da daha fazla kullanılır olmuştu. Kısacası, söz konusu silahlar, tüfenkten daha pratik ve doldurulup boşaltılmalar daha çabuk idi. Bütün bu silahlar zamanla Osmanlılar nezdinde görünmeğe başladı. Genel olarak Osmanlı *tüfenk*'i daha ağır ve namlusu daha uzundu, daha uzun menzilliydi ve Avrupa'da kullanılanlardan daha isabetli ateş ediyordu; ama hazırlanması ve kullanılışı daha çok vakit alıyordu.

Top ve el silâhının atış mesafesi düşük iken bütün silahların tesirli bir oluşumunu ortaya koymak güç idi. Hafif sahra topunun ve musket tüfeğinin gelişmesine yol açan teknik ilerlemeler, savaşta ateşli silâhların potansiyellerini yeterince takdir edecek bir taktik sisteminin inceliklerini hazırlamayı mümkün kıldı. Neticede (savaş düzeni olarak) yarlarda icabında yerleri değişen atlı ve yaya gurupları önde *chevaux de frise* bulunan bir dört köşe veya dikdörtgen meydana geldi. Köşelere birer top konuldu ve yedek kuvvetler ve yük teçhizatının orta yerinde yer aldı. Zamanla yapılan değişiklikler karelerin daha küçük çapta olmasını, fakat adetlerinin daha büyük manevralarda arttırılmasını ve aynı zamanda ateş gücünü en yüksek seviyede tutabilmek için mızraklı askerlerin bertarafını ve tüfenkçilerin güçlendirilmesini gerektirdi. Avusturya ve Rusya'yı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mühim başarılarla götüren kare taktiği esasına göre harekât prensiplerini ortaya koyan Raimondo Montecuccoli olmuştur. Müslüman rakiblerini yenebilmek için en iyi çarenin onları büyük bir meydan savaşına zorlamak olduğunu takdir eden Montecuccoli atlı ve yaya ve benzeri Osmanlı kuvvetlerinin, kareden sahra toplarıyla ve diğer bütün ateşli silâhlarla devamlı bir ateşe hedef tutulmasını planladı. Teksifi tüfenk ateşi *sipahileri* geriye püskürtecek ve ilerleyişleri topla önlenecak Yeniçerileri bozguna uğratmak için zırhlı süvariler harekete geçirilecekti. Bu taktik, savaşın yapıldığı bölgeye göre sık sık değiştirilmiş ise de, Sultan ordularına karşı devamlı Hıristiyan zaferlerine götüren Avusturya ve Münih'in Louis of Baden ve Prens Eugene, Rusya'nın Rumyantsev ve Suvorov gibi muktedir askerlerinin elinde savaş için bir hareket noktası idi ve şu gerçeği ortaya koydu ki, en mükemmel devrinde bile Osmanlılar'ın temsil ettiği Müslüman savaş usulü modern çağın şartlarına uymaktan uzak kalmıştı.

Bu, Osmanlılarda insan gücünün ve harb malzemesinin eksik olduğundan değildi, imparatorluğun zenginliği ve kudreti zaferlerle dolu altın çağındakinden farksızdı. Ne de Avrupa'dan gelen yeni savaş usulü ile ilgili olarak, söz gelişi ilk Köprülü *vezirler* zamanında, Sultan Süleymân devrinde görülen asimile girişiminden yoksundu. Büyük değişiklik şimdi asimilasyonu gerektiren unsurların tabiatında idi. Avrupa'da top ve ateşli silahlarla ilgili teknik gelişmeler taktik bakımından bir büyük tekâmülü mümkün kılacak seviyenin altında kaldıkları sürede Osmanlılar, teçhizat ve teknik alanda en son ilerlemeleri ithal etmekte güçlük çekmediler. Savaş alanında veya bir kalede topların ele geçirilmesi, ihtida etmiş müslüman uzmanların hizmetleri ve buna benzer temaslar Osmanlılar'ın yeni tip top veya el silahını ve barut ile işleyen en son icadı öğrenmelerini mümkün kılıyordu ve bu 'basit' asimilasyon seviyesinde bu tür ithaller *ağaç top* ve *musket* gibi yeni deyimlerin girişinde görüleceği üzere onbeşinci ve onaltıncı ve yine onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda devam etti.

Avrupa'da topun ve tüfeğin, yayanın ve atlının birbirlerine tamamen bağılı olarak kullanılış şekliyle ilgili taktik sistemlerinde teknik ilerleme kaydedildiğinde durum oldukça farklıydı. Osmanlılar Avrupa'dan yeni harb âletlerini kolayca alabilirlerdi, ama bir taktik uygulamasında tecessüm ettirilen yeni fikirler sistemini değil. Bir silâh daha önce kullanılan diğer biriyle uygunluk gösterebilir ve bu zamana aykırı düşmeyebilirdi, fakat taktik ile ilgili sistemin, kendisini bekleyen böyle bir rabıtası yoktu. Hâlen Avrupa'da inkişâf eden savaş şekillerini benimsemek Osmanlılar için, ordularının ve hattâ idârî mekanizmalarının bünyelerinin bütün icraatını ve yapının ta kendisini değiştirmek demektir. Sonunda kabul ettikleri köklü reform ihtiyacı ancak Avusturya ve Rusya savaşlarında devamlı yenilgi sonucu olmuştu. Avrupa'daki ilerlemeyi taklit eden reform hareketi ciddi olarak III. Selim'in (1789-1807) tahta çıkmasıyla başlamış, II. Mahmûd (1808-39) zamanında hızlanmış ve Tanzimât devrinde (1839-76) de en yüksek seviyeye ulaşmıştı. Bu hareket sadece Osmanlı imparatorluğuna münhasır kalmamıştı. Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda diğer İslâm ülkelerine de yayılmıştı. Müslümanlar'ın savaş usulü, şimdiye kadar taşıdığı kendisine öz vasfını verdiği özelliklerini artık kaybetti, günden güne Avrupa'da ulaşılan teknik inkişâf ve icraatın umumî gidişatı içinde bir karakter kazandı. Avrupa'da köklü reformun ortaya çıkışıyla İslâm harb sanatı hakikatte inhilâl safhasına gelmişti. Hemen hemen bir şekli vedâ niteliğinde olan en son mülâhaza, Osmanlılar ve onların ananevî savaş usullerinden bahseden Maurice de Saxe'e

bırakılabilir : Ona göre Osmanlılar'da ne cesaret, ne asker ve ne de servet eksikliği vardı, fakat düzen, disiplin ve '*la manière de combattre*'dan yoksundular⁶.

⁶ Maurice Comte de Saxe, *Mes rêveries*, ed. Pérau (Amsterdam and Leipzig, 1757, I, 87.